

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНА ЯКІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Сергій РУДЕНКО (Кіровоград)

У статті розкривається поняття “відповідальність”, “соціальна відповідальність”, проаналізовано сутність і значення соціальної відповідальності особистості. Визначено місце соціальної відповідальності як особистісно-професійної якості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки.

В статье раскрывается понятие “ответственность”, “социальная ответственность”, проанализирована сущность и значение социальной ответственности личности. Определено место социальной ответственности как личностно-профессионального качества будущего учителя в процессе профессиональной подготовки.

Ключові слова: особистість, майбутній вчитель, відповідальність, соціальна відповідальність, свобода, вибір дії, необхідність.

Нові завдання сучасної освіти в Україні, які спрямовані на гуманізацію та демократизацію всього навчально-виховного процесу, визначають нові пріоритети навчання і виховання, передбачають формування ініціативної особистості, здатної до раціональної творчої праці. Головною метою виховання має бути формування повновартісної, індивідуально вираженої,

всесторонньо розвиненої особистості, яка б гармонійно поєднувала риси національного, загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально неповторного.

У Законі України “Про освіту”, Державній національній програмі “Освіта” (“Україна XXI століття”), “Концепції національного виховання” знайшли відображення основні вимоги до підготовки педагогічних кадрів і рівня їх професіоналізму. Реалізація завдань у зазначених директивних документах потребує розв’язання низки проблем, однією з яких є підготовка вчителів, які повинні забезпечувати ефективну діяльність загальноосвітньої школи, як соціального інституту, який формує особистість на засадах загальнолюдських і національних морально-духовних цінностей, що, в свою чергу, окреслює вимоги до інтелектуальних та моральних якостей учителя.

У Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті серед основних завдань знаходимо: різнобічний розвиток індивідуальності дитини на основі виявлення її задатків і здібностей; формування ціннісних орієнтацій; збереження і зміцнення морального, фізичного і психічного здоров’я дітей; виховання національно свідомої, вільної, демократичної, життєво і соціально компетентної особистості.

Отже, становлення і розвиток різнобічно та гармонійно розвиненої, активної особистості є пріоритетним напрямком та неодмінною умовою розбудови Української держави. Формування особистості вчителя як самостійного суб’єкта життєвого шляху вимагає виховання в нього почуття високого обов’язку перед собою, та іншими (сім’єю, суспільством, державою), перед теперішнім і майбутнім.

Метою нашого дослідження є визначення ролі соціальної відповідальності як особистісно-професійної якості майбутнього вчителя в процесі професійної підготовки.

Огляд останніх досліджень у напрямку модернізації освіти свідчить про те, що сучасна Європа надає великого значення професійній підготовці вчителя. Із наукових витоків чітко видно, що у вітчизняній та зарубіжній педагогічній освіті виникають принципово нові явища, суперечливі тенденції, які не мають аналогів у минулому. Знання тенденцій в освіті, дає основу для її програмування і реального відродження, системного управління нею, подолання емпіризму в педагогічній науці та практиці.

Посилення уваги до удосконалення педагогічної освіти набуває тенденції в бік поліпшення якості та забезпечення неперервності освіти, посилення професіоналізму, загальної культури вчительства, відповідальності за результати своєї праці.

Серед педагогів, котрі досліджують проблему відповідальності, передусім виділяють роботи М. Сметанського, О. Сухомлинської, М. Левківського, В. Сперанського та інших. А проблеми формування соціальної відповідальності знайшли відображення у дослідженнях К. Абульханової-Славської, І. Беха, М. Савчина тощо.

Соціальна ситуація, що склалась, якісно по-новому ставить проблему підготовки педагогічних кадрів, вимагає наукового переосмислення цінностей системи формування професійно значущих якостей вчителя, актуалізує пошук

оптимальних форм цього процесу в період навчання у вищому навчальному закладі освіти.

У науковій літературі ХХ століття відповідальність як філософська категорія відбивала об'єктивно необхідні взаємини між особистістю, колективом і суспільством. Декларувалися відношення відповідальної залежності між людьми і державою, окрема особистість підпорядковувалась настільки, наскільки її поведінка, позиція, погляди “вписувалися” у загальні рамки, сама ж вона не могла впливати на певні зміни у соціальному житті.

У філософському визначенні відповідальність – один з найбільш безпосередніх проявів громадської сутності людини й найважливіша соціально значуща якість, пов'язана зі свободою вибору здійснюваних людиною вчинків. Ряд дослідників (О. Г. Дробницький, С. Ф. Анісимов, Л. І. Грядунова) виділяють такі сторони відповідальності: 1) об'єктивну сторону, що полягає в сукупності вимог, що пред'являються суспільством; 2) суб'єктивну сторону як стан свідомості у формі усвідомлення і почуття відповідальності, обов'язку, совісті.

Стверджується ідея про суб'єкт – суб'єктні стосунки між особистістю і суспільством, про певну “співучасть” рівноправних суб'єктів життєдіяльності. Відповідальність виступає необхідною умовою реалізації індивідуальної свободи, яка водночас є здійсненням свободи й інших людей. Рівень свободи в кожному окремому випадку визначається ступенем усвідомлення людиною об'єктивних соціальних умов і глибиною розуміння особистого обов'язку та власної відповідальності.

Свобода та відповідальність є основними взаємопов'язаними полюсами морального та духовного простору життя людини. Зокрема свобода особистості є основною умовою її відповідального життя.

У наш час відповідальність розглядається як особлива властивість суб'єкта соціальних дій, виступає необхідною умовою реалізації його свободи, яка водночас є здійсненням свободи й інших людей, суспільства, країни. Звідси, рівень свободи в кожному окремому випадку визначається ступенем усвідомлення людиною об'єктивних соціальних умов, глибиною розуміння нею особистого обов'язку й особистої відповідальності.

У психології відповідальність належить до найбільш складних за змістом понять. С. М. Тищенко у своїй роботі розглядає погляди К. Муздибаєва, який виділяє наступні вектори розвитку відповідальності:

1) від колективної до індивідуальної (вектор індивідуалізації по Ж. Піаже). Із розвитком соціуму за вчинок окремої людини відповідає не група, до якої належить людина, яка зробила вчинок, а вона сама;

2) від зовнішньої до внутрішньої, усвідомленої особистісної відповідальності (вектор спиритуалізації відповідальності по Ж. Піаже), перехід від зовнішнього до внутрішнього контролю поведінки;

3) від ретроспективного плану до перспективного – відповідальність не тільки за минуле і за майбутнє; особистість не лише передбачає результати своїх дій, але і прагне активно їх досягати;

4) відповідальність і “термін давності” – можливість впливу колишніх стосунків між людьми на їх теперішні взаємини, коли вже вони інші [8].

Ми підтримуємо думку Т. Гурлевої про те, що відповідальність найчастіше є незрілою, якщо особистість підпорядкована здебільшого соціальним інститутам. То ж головною є орієнтація особистості на саму себе, “закон, що виплеканий” усередині себе, зведення правил і вимог, за якими живе людина. В активному процесі становлення вона бере на себе відповідальність за своє життя, свій життєвий шлях, своє фахове становлення і зростання. Потреба знайти смисл, мету в житті трансформується у потребу бути відповідальним за події як сьогодення, так і майбутнього [3], що так чи інакше відображується на стосунках з іншими людьми у буденному і професійному житті, з суспільством, зі світом взагалі.

Як характеристику суб’єкта, відповідальність слід розуміти як стабільну рису, якість вищого ґатунку, тісно пов’язану з емоційною, моральною та духовною сторонами особистості. Водночас, вона являється внутрішнім імперативом людини, без якого неможливий розвиток здатності суб’єкта до вчинку, який являється стрижневим елементом діяльності, індивідуалізованою в той же час наповненою глибоким соціальним змістом, творчою активністю студента як майбутнього вчителя [1].

Стаючи активним суб’єктом діяльності, студент відповідає за свої дії насамперед перед самим собою, як творцем себе й свого життя, виходячи із вищих загальнолюдських ідеалів, цінностей, інтересів.

Відповідальність може бути “внутрішньою” і “зовнішньою”, мати позитивну або негативну спрямованість. Внутрішня відповідальність – це обов’язок перед собою, перед власною совістю за пошук і здійснення смислів свого життя. З категорією внутрішньої відповідальності тісно пов’язана категорія “свободи для”, суть якої – у забезпеченні суб’єкта ресурсами для подолання зовнішніх та внутрішніх перешкод на шляху реалізації бажань і прагнень особи. За суб’єктом відповідальності визнається творче ставлення до своєї діяльності, здатність передбачати результати своїх діянь та відповідати за їх наслідки, усвідомлена необхідність погоджувати й творчо направляти свою поведінку в інтересах суспільства.

Внутрішня відповідальність свідчить про наявність совісті, без якої неможливі ні самовиховання, ні самовдосконалення особистості. Совість є ядром моральної свідомості, своєрідним гарантом інтуїтивного відбору найвищих буттєвих цінностей. Довгий час це поняття визначалось як здатність особистості контролювати поведінку відповідно до суспільних вимог, зовнішнього обов’язку, яка пов’язана з прагненням людини виглядати у вигідному світлі в очах навколишніх і відповідати прийнятим у даному оточенні нормам і правилам. Між тим, прогресивним є тлумачення совісті, відповідно якому вона є не що інше як співвіднесення вчинків “закону, що живе в нас” (вислів І.Канта).

Можна сказати, що для становлення спеціаліста, важливим є розвиток внутрішньої відповідальності, яка б орієнтувалася на власну совість, шукала й реалізовувала сутнісні життєві смисли, прагнула власного особистісного розвитку, вдосконалення та творчої реалізації.

Професійне становлення майбутнього вчителя тісно пов’язане із смисловою регуляцією життєдіяльності людини, яка здійснюється ціннісно-

сміисловою сферою особистості. Сміислова сфера є тією найвищою інстанцією, яка підпорядковує собі всі інші життєві прояви людини, визначає спрямованість її пізнання, вектор становлення окремого індивіда, певної спільноти, суспільства. Особистісний розвиток неможливий без самоудосконалення відповідальності, пошуку і втілення в життя високих сміислів. Тому категорії відповідальності і совісті тісно пов'язані з категоріями сенсу життя, високих життєвих сміислів, до яких можна віднести такі, як доброта, любов до ближнього, правда, честь, совість, гуманізм, співчуття, справедливість, знання, творчість.

У психологічній літературі зазначено, що переважання внутрішніх устремлінь позитивно пов'язане зі психічним здоров'ям: чим сильніше людина орієнтована на внутрішні устремління, тим кращі у неї показники психічного здоров'я, тим органічніше реалізує вона себе у суспільному житті.

Соціальну відповідальність визначаємо як генеруючу професійну якість особистості майбутнього вчителя, що включає в себе усвідомлення суспільної значущості своєї діяльності, чітке знання своїх професійних функцій, володіння вміннями і навичками педагогічної діяльності, ініціативу, самостійність і творче ставлення до справи. Слід зазначити, що невід'ємною складовою частиною соціальної відповідальності є професійна відповідальність: моральна потреба і практична готовність особистості творчо, результативно виконувати свої професійні обов'язки [2].

Соціальна відповідальність – це передусім моральна якість особистості. “Вищий рівень відповідальності, – зазначає В.Ф. Сафін, – як головна, моральна властивість – поняття, що безпосередньо пов'язане з такими моральними поняттями, як гуманізм, патріотизм, добросовісність ініціативність, дисциплінованість, чесність, працелюбність, творча активність, здатність до дії, розумного самообмеження” [5].

За своєю структурою соціальна відповідальність надзвичайно складне утворення, що має інтегративний характер, тісний зв'язок з усіма іншими якостями майбутнього фахівця, його емоційно-вольовою та інтелектуальною сторонами діяльності. Соціальна відповідальність є показником становлення соціальної зрілості особистості, а саме критерієм, який, зокрема, виявляється в потребі самореалізації не себе в суспільстві, а себе для суспільства. Особливістю цього є відносини відповідальної залежності. Вони реалізуються лише тоді, коли адекватно відтворюються у свідомості і особистості студента.

Проблема соціальної відповідальності має тісний зв'язок з проблемою свободи, оскільки в обох випадках розкривається необхідність прийняття рішення із знанням справи. Відповідальність виступає зворотною стороною свободи. Міра відповідальності визначається мірою активної свободи людини, міра суб'єктивної відповідальності визначається ступенем усвідомлення свободи.

Формування соціальної відповідальності доцільно обумовити як відповідальну діяльність, що спрямована на реалізацію соціально значущої мети і виникає на основі послідовної реалізації системного підходу в навчально-виховному процесі, де навчальна, науково-дослідна та громадська діяльність взаємно доповнюють одна одну. Тоді науково-дослідний блок

педагогічної освіти в єдності з навчальним і виховним блоками максимально стимулюють активний розвиток усіх основних структурних компонентів педагогічної спрямованості особистості вчителя у їх органічній єдності.

Соціальна відповідальність, як внутрішня якість особистості, – складне в структурному відношенні явище. Як зазначає К. Муздибаєв [3], “соціальна відповідальність відображає схильність особистості дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов’язки та її готовність дати звіт за свої дії”.

К. Муздибаєв у праці, присвяченій психології відповідальності, охарактеризував різноплановість цього психічного явища і зробив спробу виокремити суттєві ознаки поняття “соціальна відповідальність”. До основних моральних рис автор відніс: точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов’язків, готовність відповідати за наслідки своїх дій, чесність, справедливість; до емоційних рис увійшли: співпереживання, вміння співчувати, чуйність до чужого болю та радощів; серед основних вольових якостей автор виділив: наполегливість, стійкість, сміливість, витримку [7].

У своїй роботі В. Й. Сперанський визначає рівні соціальної відповідальності відповідно до життєвої позиції особистості. На першому рівні відповідальність особистості виявляється як санкція, особистість виконує певні дії з наміром уникнути відповідальності. На другому рівні спонукальним мотивом є дотримання норм і правил, прихильність до тих, хто оточує. Це свідчить про сформованість відповідальності. На цьому етапі відбувається перехід від об’єктивної відповідальності до суб’єктивної. Особистість починає брати до уваги мотиви “неправильного вчинку” й умови, які спонукали здійснити його. Лише на третьому рівні відбувається переростання почуття відповідальності у відповідальність соціальну. Четвертий рівень характеризується насамперед високорозвиненою професійною відповідальністю, яка реалізується у трудовій діяльності. П’ятий рівень дозволяє соціально зрілій особистості чітко займати громадянську позицію у трудовій та суспільній діяльності [7, с. 38-87].

В той же час загальним для усіх рівнів є те, що соціальна відповідальність розглядається як форма взаємозв’язку і взаємодії суспільства і особи. Це певне відношення особи до соціальних вимог, що виражається у конкретних діях. У нашій роботі ми ж намагаємося зробити аналіз особливостей соціальної відповідальності у контексті професійного становлення майбутнього вчителя. Тому соціальну відповідальність слід розглядати як показник його соціально-професійного розвитку.

Студент, як майбутній вчитель, має дотримуватись у своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов’язки і бути готовим дати звіт за свої дії.

Вчитель, який не бачить святості свого покликання, який прийшов у школу не з бажанням вчити і виховувати дітей, а лише заради заробітку, приносить лише шкоду учням, суспільству і, в першу чергу, собі.

Тому формування соціальної відповідальності як однієї із найважливіших професійних якостей вчителя потребує цілеспрямованої диференційованої роботи з усіма студентами вищого навчального закладу. Знання, які отримав

майбутній вчитель повинні мати особисту значущість, перетворитися на переконання та стати мотивами його поведінки, знаходячи своє виявлення в практичній діяльності.

Таким чином, соціальну відповідальність майбутнього вчителя логічно розглядати як інтегральну якість особистості, яка визначає поведінку, діяльність студента на основі усвідомлення і прийняття ним необхідної залежності цієї діяльності від суспільних цілей і цінностей.

Саме суспільні умови життєдіяльності покладають на кожного студента відповідні обов'язки, за виконання яких він несе відповідальність. Реально, відповідальність тому й виникає, що в усіх своїх проявах – у навчанні, праці, в побуті, в багатогранних соціальних взаєминах, у взаєминах з іншими людьми – людина постає істотою соціальною.

Г. П. Ніков відмічає, "... більш складним і відповідальним у житті підростаючих поколінь є період, коли звершується їх виховання під керівництвом дорослих і вони виходять на самостійний шлях. Це значить, що закінчується життя під опікою старших, розширюється ступінь свободи молодих людей, їх самостійності в прийнятті рішень; вони вступають у пору соціальної зрілості...". Соціальна відповідальність включає в себе не увесь зміст діючих у суспільстві норм і цінностей, а лише той їх спектр, які заломлюються як прогресивні у свідомості й діяльності особистості [4, с. 29].

Для того, щоб у студента сформувалася активна життєва позиція, яка не порушує соціальних норм в суспільстві і соціальних групах, необхідне безпосереднє, активне залучення його в складні процеси соціальних взаємодій, в колективну діяльність в різних галузях суспільних відносин та участь у досягненні суспільно важливих цілей.

Становлення соціальної відповідальності як особистісної риси відбувається за умови формування у майбутнього вчителя прагнення до свободи. Йдеться, насамперед, про вільні вчинки і дії студента, тобто такі, що не залежать від зовнішніх причин, але обумовлені внутрішніми, особистісними факторами: совістю-самоконтролем, почуттям обов'язку. Відповідно вчинки, що здійснює студент, ніби розширюють межі її свободи. Усвідомлення свого життя як вчинку є початком формування себе як вільної та відповідальної особистості. Тому даремно існує така філософська істина, згідно з якою є неможливими ані особистість без суспільства, ані суспільство без особистості.

Головним залишається усвідомлення особистістю того, що лише вона сама відповідає за своє життя та свої дії, основна задача суспільства – допомогти кожній людині проявити себе соціально активною та відповідальною особистістю.

Висновок. Отже, виходячи з вище викладеного можна констатувати, що соціальна відповідальність особистості – це не лише зовнішній фактор її буття, а необхідна умова існування суспільства, оскільки відносини людей неможливі без взаємних прав та інтересів кожного. Становлення соціальної відповідальності, як особистісно-професійної якості майбутнього вчителя, відбувається за умови формування у студента прагнення до свободи. Усвідомлення свого життя як вчинку є початком формування вільної та відповідальної особистості, орієнтованої на суспільні, колективні та особисті

інтереси. Виходячи з цього можна вказати на основну характеристику соціальної відповідальності майбутнього фахівця, якою є те, що вона розглядається як форма взаємозв'язку і взаємодії суспільства та особи.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гурлева Т. С. Відповідальність, совість і високі життєві смисли у процесі професійного становлення / Т. С. Гурлева // Психологія праці та управління Ч.1. Збірник наукових праць VI Міжнародної науково-практичної конференції. – (21 трав. 2009) / АПН України, Ін-т підготов. кадрів держ. служби зайнятості України. – К., 2009. – С. 200–204.

2. Кочерга О. Проблема формування соціальної відповідальності вчителя в спадщині педагогів-класиків другої половини XIX століття / О. Кочерга // Історико-педагогічний альманах : реферативная информация / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань : 2010. – Вип. 1. – С. 11–14.

3. Муздыбаев К. Психология ответственности / К.Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983.–240 с.

4. Ников Г. П. Жизненное самоопределение как педагогическая проблема / Г. П. Ников // Вопросы самоопределения личности и ее активности. – Уфа, 1985. – 58 с.

5. Сафин В. Ф. Психология самоопределения личности: учеб. пособие. / В. Ф. Сафин .– Свердловск, 1986.

6. Соціолого-педагогічний словник / За ред. В. В. Радула. – К., «ЕксОб», 2004. – 304 с.

7. Сперанский В. Й. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В. Й. Сперанский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 152 с.

8. Тищенко С. М. Виховання відповідальності школярів як педагогічна проблема / С. М. Тищенко // Горизонты образования. – 2011. - № 2 (32). – С. 156–160.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Руденко Сергій Анатолійович – аспірант кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка; викладач кафедри теорії та методики олімпійського і професійного спорту КДПУ.

Коло наукових інтересів: дослідження відповідальності особистості.